

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Σχόλια σε δύο ψηφιδωτές επιγραφές του Αγίου
Δημητρίου Θεσσαλονίκης

Γεώργιος ΒΕΛΕΝΗΣ

Τόμος ΚΔ' (2003) • Σελ. 37-44

ΑΘΗΝΑ 2003

ΣΧΟΛΙΑ ΣΕ ΔΥΟ ΨΗΦΙΔΩΤΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Η συστηματική αποκάλυψη των ψηφιδωτών του Αγίου Δημητρίου άρχισε πριν από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης με πρωτοβουλία της τότε τουρκικής διοίκησης και ενόσω ο ναός λειτουργούσε ως μουσουλμανικό τέμενος. Έτσι, από πολύ νωρίς έγιναν γνωστές δύο πολύτιμες για την ιστορία του μνημείου ψηφιδωτές επιγραφές, εκείνη που συνοδεύει την παράσταση με τους ανακαινιστές στο νότιο πεσό του ιερού Βήματος (Εικ. 1 και 2) και η πολύ γνωστή της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας με τα τρία μέταλλα, όπου γίνεται αναφορά σε ανανέωση του ναού του Αγίου Δημητρίου μετά από πυρκαγιά (Εικ. 3 και 4). Η πρώτη από τις δύο επιγραφές θεωρείται απλή στην ανάγνωσή της και μεταγράφεται συνήθως με τον ακόλουθο τρόπο¹:

+ Κτίστας θεωρεῖς τοῦ πανενδόξου δόμου ἐκεῖθεν ἔνθεν μάρτυρος Δημητρίου / τοῦ βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλω(ν) μετατρέποντος κ(αὶ) πόλιν λυτρουμένον +

Το κείμενο της επιγραφής, μέσα σε *tabula ansata*, αναπτύσσεται σε δύο σειρές και αποτελείται από τέσσερις στίχους που πειθαρχούν απόλυτα στους κανόνες του ιαμβικού τριμέτρου. Η πρώτη σειρά είναι ευκολονόητη και συνιστά ένα αυτοτελές δίστιχο. Παραπέμπει στην υπερκείμενη παράσταση, όπου εικονίζεται ο άγιος Δημήτριος ανάμεσα σε δύο ανώνυμους άρχοντες, έναν έπαρχο και έναν επίσκοπο, τους βασικούς συντελεστές

της ανακαίνισης του ναού που έγινε μετά την πυρκαγιά του 620, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του P. Lemerle². Πρόβλημα ερμηνείας παρουσιάζει το δεύτερο σκέλος της επιγραφής, λόγω του υπερβατού σχήματος που παρατηρείται στους δύο τελευταίους ιαμβικούς στίχους και της παρουσίας λέξεων πολλαπλής σημασίας, όπως *βάρβαρος*, *κλύδων*, *στόλος*³. Όλοι οι ερευνητές συσχετίζουν το περιεχόμενο αυτού του διστίχου με την αναφερόμενη στο Β' Βιβλίο των Θαυμάτων θαλάσσια επίθεση, η οποία τοποθετείται γύρω στο 614⁴.

Διαφορετική άποψη διατύπωσε ο Χ. Μπακιρτζής σε σύντομη μελέτη του με τίτλο: «...Βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων...»⁵. Στη λέξη *στόλος* αποδίδει τη δευτερεύουσα ερμηνεία (στόλος = στρατός) και θεωρεί ότι στην επιγραφή, καθώς η λέξη είναι σε γενική πληθυντικού, υπονοούνται όλα γενικώς τα βαρβαρικά στρατεύματα που έλαβαν μέρος στις πολιορκίες της Θεσσαλονίκης πριν από την πυρκαγιά του 620. Η εναλλακτική αυτή άποψη θα μπορούσε να γίνει δεκτή εάν δεν ερχόταν σε αντίθεση με τα αυθεντικά στοιχεία της επιγραφής. Επισημαίνεται ότι το τελικό *N* στη λέξη *ΣΤΟΛΩ* δεν υπάρχει στο πρωτότυπο αλλά μεταγράφεται αυθαίρετα από τους ερευνητές, άλλοτε ως δεδομένο και άλλοτε ως προφανής συμπλήρωση, χωρίς κριτικό υπόμνημα⁶.

Πα λόγους λοιπόν καθαρά μεθοδολογικούς θα έπρεπε

1. J.-M. Spieser, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique, *TM* 5 (1973), σ. 155-156, αριθ. 7, και *TM* 7 (1979) σ. 334 (συμπλήρωμα) (στο εξής: Inventaires). Για πρόσθετη βιβλιογραφία βλ. V. Djurić - A. Tsitouridou, Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel vom 7. bis zum 13. Jahrhundert, *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*, Beiheft 4, Στουτγάρδη 1986, σ. 47, αριθ. 45.

2. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius, II: Commentaire*, Παρίσι 1981, σ. 107-110.

3. Βλ. τα σχετικά λήμματα στο H.G. Liddell - R. Scott - M. Κωνστα-

ντινίδης, *Μέγα λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Αθήνα χ.χρ.

4. Γύρω από το θέμα αυτό και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Th. Korres, Some Remarks on the First Major Attempts of the Avaroslavs to Capture Thessaloniki (597 and 614), *Βυζαντινά* 19 (1998), σ. 171-185. Ειδικότερα βλ. Lemerle, ό.π., σ. 94-103.

5. Χ. Μπακιρτζής, «...Βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων...», *Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο*, *Βυζαντινά* 13.2, 1985, σ. 1055-1058.

6. Το ανύπαρκτο τελικό *N* είχε προστεθεί αυθαίρετα ευθύς εξαρχής από τον G. Papageorgiou, *BZ* 17 (1908), σ. 380 και ακολούθησε ο Uspenskij, *IRAİK* 14 (1909), σ. 10-11, από όπου το υιοθέτησε ο Ch.

Εικ. 1. Βασιλική Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Το ψηφιδωτό των κτητόρων.

η επιγραφή να είχε εξεταστεί, ευθύς εξαρχής, χωρίς το τελικό *N* στη λέξη *CTOΛΩ* και μόνο σε περίπτωση αδιεξόδου θα μπορούσε να εκληφθεί ως γενική πληθυντικού. Στη συγκεκριμένη φράση δεν έχουμε τίποτε άλλο παρά μία απλή δοτική (*στόλω*), η οποία ταιριάζει πολύ καλά με τα συμφραζόμενα και υπακούει σε δόκιμο συντακτικό τύπο. Επισημαίνεται ότι δίπλα στο *Ω* (ωμέγα) ένα μικρό προσγεγραμμένο *I* (ιώτα) δηλώνει την πτώση του ουσιαστικού. Επομένως ολόκληρο το

επιγραφικό κείμενο θα πρέπει να μεταγράφεται στο εξής, όπως απαντά στο πρωτότυπο:

+ Κτίστας θεωρείς τοῦ πανενδόξου δόμου ἐκείθεν ἔνθεν μάρτυρος Δημητρίου / τοῦ βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλω μετατρέποντος κ(αί) πόλιν λυτρούμενου +

Η σύνταξη του ρήματος (*μετα*)τρέπω με αιτιατική και δοτική είναι γνωστή από σειρά παραδειγμάτων και σημαίνει «στρέφω κάποιον εναντίον άλλου» ή «μετατρέπω κάτι σε άλλο»⁷ (στην περίπτωση του Δημητρίου: «του μεταστρέφοντος την άγρια θύελλα εναντίον του στόλου των βαρβάρων»). Ο συντάκτης του επιγράμματος ζωντανεύει το κείμενο χρησιμοποιώντας μετοχές σε ιστορικό ενεστώτα και προτάσει το άρθρο στην αρχή του διστίχου για λόγους καθαρά μετρικούς. Το κείμενο λοιπόν της επιγραφής των ανακαινιστών μπορεί να αποδοθεί ως εξής: «Τους ανακαινιστές βλέπεις του πανένδοξου ναού από το ένα και το άλλο μέρος του μάρτυρα Δημητρίου, που την άγρια θύελλα έστρεψε ενάντια στο στόλο των βαρβάρων και λύτρωσε την πόλη».

Νομίζω ότι είναι σαφής η σχέση του επιγράμματος με το θαύμα που περιγράφεται από τον ανώνυμο συγγραφέα στο Β' Βιβλίο των Θαυμάτων με τίτλο «Περί τῆς κατασκευῆς τῶν πλοίων τῶν Δρουγουβιτῶν, Σαγουνδατῶν, Βελεγεζιτῶν καὶ τῶν λουπῶν»⁸. Αναφέρεται δηλαδή στο γεγονός της επίθεσης των βαρβαρικών εκείνων φύλων που με μονόξυλα πλοίαρια επιχειρήσαν την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από την πλευρά της θάλασσας. Στην προσπάθειά τους να εισχωρήσουν από τα ευαίσθητα σημεία του λιμανιού φύσηξε άγιος άνεμος, ένας βάρβαρος κλύδωνας, διαλύοντας το στόλο των βαρβάρων⁹.

Μεγαλύτερα προβλήματα ερμηνείας παρουσιάζει η επιγραφή που συνόδευε άλλοτε τα ψηφιδωτά της μικρής βόρειας κιονοστοιχίας, τα οποία καταστράφηκαν σχεδόν ολοσχερώς κατά την πυρκαγιά του 1917. Το εικαστικό εκείνο σύνολο μας είναι γνωστό από τις πολύτιμες υδατογραφίες του Walter George και ανήκει σε

Diehl, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Παρίσι 1918, σ. 107. Ακολούθησε με το ίδιο σφάλμα ο Γ. Σωτηρίου, "Ἐκθεσις περί τῶν ἐργασιῶν τῶν ἐκτελεσθεισῶν ἐν τῇ ἡρειπωμένῃ ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς βασιλικῆ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης κατά τὰ ἔτη 1917-1918, *ΑΔ* 4 (1918), Παράρτημα, σ. 5-6. Πολύ αργότερα γίνεται αντιληπτή η απουσία του *N* και τίθεται εντός παρενθέσεως: Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1952, σ. 193. Ἐκτοτε εμφανίζεται στις μεταγραφές άλλοτε

εντός και άλλοτε εκτός παρενθέσεως.

7. Liddell - Scott - Κωνσταντινίδης, ὀ.π., λ. *τρέπω, μετατρέπω, μετά* + *δοτ.*

8. Lemerle, *Les plus anciens recueils* (υποσημ. 2), *I: Le texte*, Παρίσι 1979, σ. 175.

9. Για το σχετικό καιρικό φαινόμενο και το όνομα του ανέμου βλ. Korres, ὀ.π. (υποσημ. 4), σ. 181-182.

Εικ. 2. Η επιγραφή του ψηφιδωτού των κτητόρων (βλ. Εικ. 1).

προγενέστερη του 7ου αιώνα εποχή¹⁰, με εξαίρεση το κεντρικό τμήμα της ζώνης, όπου εικονίζονταν ο άγιος Δημήτριος ανάμεσα σε δύο κληρικούς μέσα σε μετάλλια¹¹ (Εικ. 3). Χαμηλότερα υπήρχε η επίμαχη επιγραφή, επίσης σε *tabula ansata*, η οποία ανασυντάχθηκε από σπαράγματα και φυλάσσεται στην κρύπτη του ναού. Το κείμενό της αναπτύσσεται σε δύο σειρές και συνιστά ένα σύνθετο και πυκνό νοηματικά ιαμβικό δίστιχο:

+ Ἐπὶ χρόνων Λέοντος ἡβῶντα βλέπεισ
καυθέντα τὸ πρὶν τὸν ναὸν Δημητρίου.

Με την επιγραφή ασχολήθηκαν πολλοί ερευνητές, ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, και έγιναν φιλότιμες προσπάθειες για την ταύτιση του αναφερόμενου προσώπου¹². Αρχικά προτάθηκαν οι αυτοκράτορες Λέων Γ' ο Ίσαυρος, ο συνώνυμος εγγονός του και ο Λέων ο Σοφός, προτάσεις που δεν ικανοποίησαν και τελικά πέρασαν στο περιθώριο¹³. Ο Tafrali αντλώντας από έναν υπότιτλο του βασιλικού κώδικα των Βιβλίων των Θαυμάτων (pag. gr. 1517), έθεσε το θέμα της ταύτισης σε διαφορετική βάση¹⁴. Η επεξηγηματική φράση «Ἐπὶ τῶν χρόνων Λέοντος ἐπάρχου», καθώς βρισκόταν στην περιγραφή των γεγονότων της πυρκαγιάς, θεωρήθηκε ότι αποτελούσε κλειδί στην επίλυση του όλου προβλήματος. Έτσι αποσυνδέθηκε ο αναφερόμενος Λέων της επιγραφής από κάθε αυτοκρατορικό πρόσωπο και συνδέθηκε με

τον ανώνυμο έπαρχο που εικονίζεται στην παράσταση των ανακαινιστών. Η άποψη του Tafrali, αν και υιοθετήθηκε από πολλούς ερευνητές και επικρατεί έως τις ημέρες μας, δεν αντέχει σε αυστηρό κριτικό έλεγχο, με αποτέλεσμα να μην έχει γίνει γενικώς αποδεκτή¹⁵.

Σύμφωνα με τους ειδικούς, ο συγκεκριμένος κώδικας χρονολογείται στο 12ο αιώνα και προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη¹⁶, γεγονός που έχει ιδιαίτερη σημασία για την εκτίμηση της αξιοπιστίας του σημειώματος. Επισημαίνεται ότι σε καμιά άλλη πηγή δεν απαντά έπαρχος με αυτό το όνομα. Εάν πράγματι ο γραφέας του υπότιτλου ζούσε στη Θεσσαλονίκη, θα έβλεπε συχνά τόσο την επιγραφή όσο και τις παραστάσεις των ψηφιδωτών. Έχοντας μάλιστα κατά νου το περιεχόμενο του κώδικα θα γνώριζε πολύ καλά ότι η πυρκαγιά έλαβε χώρα στα χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου και όχι κάποιου άλλου αυτοκράτορα με το όνομα Λέων. Ενδεχομένως ο γραφέας του υπότιτλου θέλοντας να συνδέσει τον Λέοντα της επιγραφής με την εποχή της πυρκαγιάς και της ανανέωσης του ναού και μη έχοντας επιλογή αυτοκρατορικού προσώπου στράφηκε στο αξίωμα του επάρχου. Ίσως είναι ο πρώτος που επιχειρήσε την ταύτιση του προσώπου δίδοντας την προσωπική του ερμηνεία στην επιγραφή, όπως έχει ήδη υποστηριχθεί¹⁷, χωρίς να αποκλείεται και η μεταφορά μας λόγιας ή λαϊκής περιορέουσας

10. R. Cormack, *The Church of Saint Demetrius: The Watercolours and Drawings of W.S. George*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 45 κ.ε.

11. Σχετικά με τις χρονικές φάσεις των ψηφιδωτών της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας βλ. R. Cormack, *The Mosaic Decoration of St. Demetrios, Thessaloniki: A Re-examination in the Light of the Drawings of W.S. George*, *BSA* 64 (1969), σ. 17-52 (*Variorum Reprints*, Λονδίνο 1989, II). Για το πρόβλημα των αντίστοιχων οικοδομικών φάσεων βλ. J.-M. Spieser, *Remarques sur Saint-Démétrius de Thessalonique*, *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, 2, Αθήνα 1992, σ. 561-569, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Α. Μέντζος, Ο ναός του Αγ. Δημητρίου προ και μετά την πυρκαγιά του 7ου αιώνα, *Χριστιανική Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 217-245.

12. Djurić - Tsitouridou, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 44-45, αριθ. 42. Βλ. επιπρόσθετα Spieser, *Inventaires* (1973), σ. 155, αριθ. 6 και (1979), σ. 334,

αριθ. 6. Βλ. και Μέντζος, ό.π., σ. 245, όπου επαναφέρεται η παλαιότερη άποψη περί συσχετισμού της επιγραφής με τον Λέοντα Γ' τον Ίσαυρο.

13. Diehl, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 103. Σωτηρίου, *Ἐκθεσις περὶ τῶν ἐργασιῶν*, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 6.

14. Ο Tafrali, *Sur la date de l'église et des mosaïques de Saint-Démétrius de Salonique*, *RA I* (1909), σ. 83-101. Ο ίδιος, *Sur les réparations faites au VII siècle à l'église de Saint Démétrius de Salonique*, *RA II* (1909), σ. 380-387.

15. Βλ. Cormack, *Saint Demetrius* (υποσημ. 10), σ. 40-41. Spieser, *Inventaires* (1973), σ. 155.

16. Lemerle, *Les plus anciens recueils* (υποσημ. 2), *I: Texte*, σ. 15-19.

17. Χ. Μπακατζής, *Αγίον Δημητρίον Θαύματα. Οι συλλογές αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου* (μτφρ. Α. Σιδέρη), Θεσσαλονίκη 1997, σ. 413-414.

Εικ. 3. Βασιλική Αγίου Δημητρίου. Το ένθετο ψηφιδωτό με τα τρία μετάλλια και την επιγραφή.

παράδοσης. Η σχετική λοιπόν πληροφορία του παρισυνού κώδικα δεν αποτελεί από μόνη της αποδεικτικό στοιχείο για την επίλυση του προβλήματος. Για τη διαλεύκανση του όλου θέματος θα πρέπει να επιμείνουμε στην αναζήτηση μιας λύσης που να προκύπτει μέσα από την ίδια την επιγραφή εξαντλώντας κάθε ενδεχόμενο.

Είναι αλήθεια ότι η δομή του έμμετρου κειμένου της επιγραφής δεν είναι τόσο απλή όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Οι ερευνητές που υιοθετούν την άποψη του Tafrafi θεωρούν ότι ο πρώτος στίχος παρουσιάζει αυτοτέλεια, συνδέουν νοηματικά τα δύο ημιστίχια και αντιλαμβάνονται το σύνολο του κειμένου ως εξής: «Το ναό του Αγίου Δημητρίου, που πριν είχε καεί, βλέπεις ανανεωμένο στα χρόνια του Λέοντα»¹⁸. Στη φράση δηλαδή *ἐπὶ χρόνων Λέοντος, ἡβῶντα βλέπεις*, αποδέχονται μια συγχρονικότητα, η οποία όμως παρουσιάζει πρόβλημα χρονικής ακολουθίας: *βλέπεις (νῦν) ἐπὶ χρόνων Λέοντος*. Το κρίσιμο σημείο είναι ο προτασσόμενος χρονικός προσδιορισμός. Η φράση *ἐπὶ χρόνων* με την πληρέστερη μορφή *ἐπὶ τῶν χρόνων*, δηλαδή με το ενδιάμεσο άρθρο, δεν απαντά σε επιγραφές αλλά χρησιμοποιείται συχνά σε μεσαιωνικά κείμενα. Κατά κανόνα, όταν συνοδεύεται από όνομα προσώπου, εμπεριέχει παρελθοντολογική χροιά και δηλώνει ορισμένη διάρκεια χρόνου του μακρινού παρελθόντος¹⁹. Σε περίπτωση λοι-

πόν που ο στιχουργός ήθελε να δηλώσει την υποτιθέμενη συγχρονικότητα θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιήσει τους εμπρόθετους χρονικούς προσδιορισμούς «ἐν τοῖς χρόνοις...» ή «ἐπὶ χρόνοις...», οι οποίοι την εκφράζουν απόλυτα και ανταποκρίνονται εξίσου καλά στις ανάγκες του συγκεκριμένου μέτρου.

Η προσέγγιση μιας τόσο πυκνής επιγραφής απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή εξαιτίας της ιδιαίτερης μορφής του ποιητικού λόγου που χρησιμοποιεί ο συντάκτης του ιαμβικού τριμέτρου. Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα κείμενο από το οποίο δυστυχώς δεν εξάγεται αυτονόητη φιλολογική ερμηνεία. Η κατανόησή του χρειάζεται την παράπλευρη βοήθεια των ιστορικοαρχαιολογικών δεδομένων. Είναι σαφές ότι ο δημιουργός του επιγράμματος αντιμετώπιζε πολλαπλές δεσμεύσεις, οι οποίες προέκυπταν από το είδος του ποιητικού λόγου, την περιορισμένη έκταση της επιγραφής, την ποσότητα και το είδος των πληροφοριών, την αλληλουχία των ιστορικών γεγονότων και την προσαρμογή σε έμμετρο λόγο δύο ονομάτων, του *Λέοντος* και του *Δημητρίου*. Όλα αυτά σε δύο μόλις στίχους και σε μία περιορισμένη επιφάνεια, της προϋφιστάμενης ζώνης των ψηφιδωτών, που επιλέχθηκε εκ των υστέρων για την προσαρμογή των τριών μεταλλίων και της συνοδεύουσας επιγραφής.

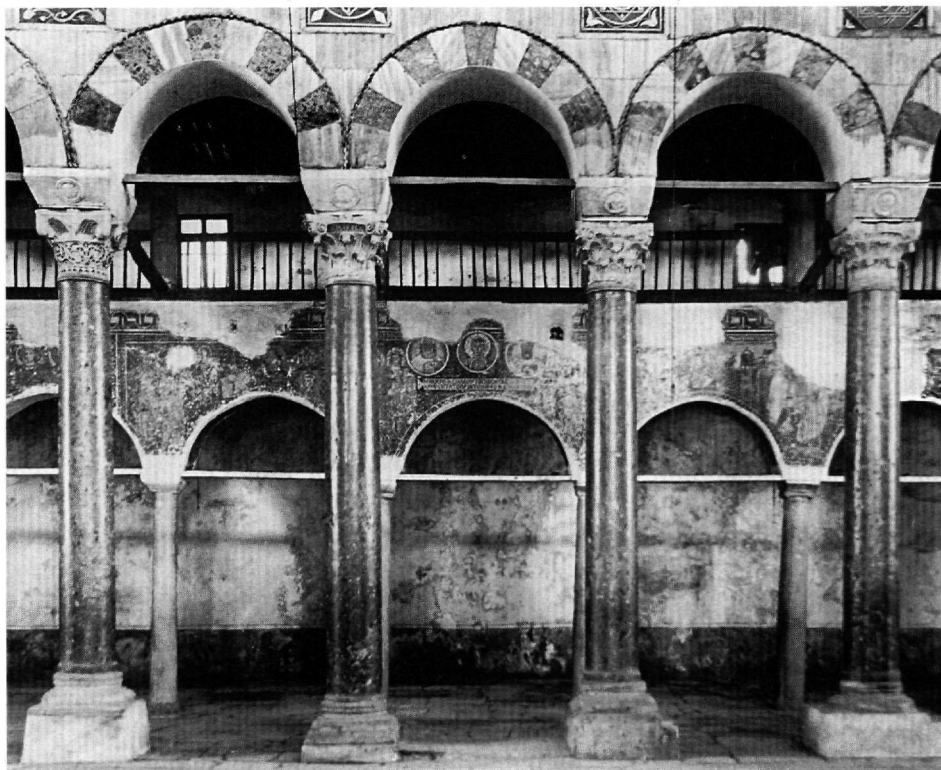
Η επιγραφή με το όνομα του Λέοντα, πάνω στην οποία σχεδόν εφάπτονταν τα τρία μετάλλια, βρισκόταν σε εξέχουσα θέση, ψηλά και πίσω από το εξαγωνικό κιβώριο και τους τέσσερις πρασινωπούς κίονες, στον εγκάρσιο άξονα του κυρίως ναού (Εικ. 4). Η θέση της ένθετης παράστασης, όπως και το περιεχόμενο της επιγραφής, δεν είναι τυχαία. Το μέρος εκείνο της βασιλικής ήταν το πλέον πολυσύχναστο, ως κατεξοχήν προσκυνηματικός τόπος, ταυτόχρονα όμως και εστία υψηλού κινδύνου, όπως αποδείχθηκε και από μία προηγούμενη πυρκαγιά, κατά την οποία έπαθε μεγάλες ζημιές η επένδυση του αργυρού κιβωρίου²⁰. Ο στιχουργός με τη φράση *καυθέντα τὸ πρὶν* ίσως ήθελε να απαθανατίσει το τελευταίο ολοκαύτωμα επιστώντας έμμεσα την προσοχή των προσκυνητών.

18. A. Xyngopoulos, *The Mosaics of the Church of St. Demetrius at Thessaloniki*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 6 (αγγλική μετάφραση). Spieser, *Inventaires* (1979), σ. 334 (γαλλική μετάφραση).

19. ... *ἐπὶ τῶν χρόνων Ἡσαΐου γέγονεν...* (Βασίλειος Καισαρείας, PG 30, 148D), ... *ἐπὶ τῶν χρόνων Κωνσταντος...* (Γεώργιος Μοναχός, PG 110, 884C), ... *ἐπὶ τῶν χρόνων Ἀλεξίου τοῦ αὐτοκράτορος...* (Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, V, 8) και πολλά άλλα παραδείγματα.

20. Lemerle, *Le plus anciens recueils* (υποσημ. 2), σ. 93-95 και 124-

129. Τα δύο σχετικά θαύματα (Α.6 και Α.12) αναφέρονται σε καταστροφή της αργυρής επένδυσης του κιβωρίου από τοπική ανάφλεξη (Π. Χρήστου, *Διηγήσεις περί τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 31). Περί του κιβωρίου βλ. Α. Μέντζος, *Κιβωτίδια του αγίου Δημητρίου στο Ἅγιον Ὄρος*, Μαρτυρίες του προσκυνηματος του αγίου, *Ἅγιον Ὄρος. Φύση - λατρεία - τέχνη*, Β', Θεσσαλονίκη 2001, σ. 129-134, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

Εικ. 4. Βασιλική Αγίου Δημητρίου. Το κεντρικό τμήμα της βόρειας κιονοστοιχίας.

Καθώς φαίνεται, οι πληροφορίες που αποφάσισε να συμπεριλάβει ο στιχουργός στη μικρή εκείνη επιφάνεια ήταν τέσσερις. Το όνομα του έργου, η σύνδεσή του με το παρελθόν, το γεγονός της πυρκαγιάς και η πράξη της ανανέωσης. Συνέταξε λοιπόν ισάριθμα ημιστίχια, δύο με επτά συλλαβές και άλλα δύο με πέντε.

<i>τὸν ναὸν Δημητρίου</i>	(ὄνομα ἔργου)
<i>ἐπὶ χρόνων Λέοντος</i>	(ιστορική αναφορά)
<i>καυθέντα τὸ πρίν</i>	(γεγονός πυρκαγιάς)
<i>ἡβῶντα βλέπεις</i>	(πράξη ανανέωσης)

Οι θέσεις των ημιστιχίων καθορίστηκαν από τον αριθμό και την αλληλουχία των μακρών και των βραχείων συλλαβών. Πά να κατανοήσουμε την ποιητική δομή που εφάρμοσε ο δημιουργός στο συγκεκριμένο αυτό ποιητικό κείμενο, θα πρέπει ενδεχομένως να ανατρέξουμε στον Ευσέβιο και σε κάποιους σχολιαστές έμμετρων κειμένων, οι οποίοι επισημαίνουν το γλωσσικό φαινόμενο του «χιασμού», εφιστώντας την προσοχή του ανυποψίαστου αναγνώστη²¹. Οι λεξικογράφοι Liddell και Scott ερμηνεύουν τα σχετικά λήμματα ως εξής: «*Χιάζω* = διατάσσω τέσσερα μέρη μιᾶς περιόδου σταυροειδῶς ἢ ἐν εἰδει X· *χιασμός* = διάταξις τῶν προτάσεων μιᾶς περιόδου

ὥστε ἡ α' νά ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν δ' καὶ ἡ β' πρὸς τὴν γ'»²². Εἰάν ἀκολουθήσουμε τα παραπάνω και διαβάσουμε τα τέσσερα ημιστίχια της επιγραφῆς χιαστί, προκύπτει η ακόλουθη σειρά: *Ἐπὶ χρόνων Λέοντος, τὸν ναὸν Δημητρίου, ἡβῶντα βλέπεις, καυθέντα τὸ πρίν*. Ωστόσο, και η χιαστί αυτή ανάγνωση δεν δίδει σαφέστερο νόημα παρά μόνο εἰάν θεωρήσουμε ὅτι υπονοεῖται μία ἀκόμη μετοχή (γεγονότα, ιδρυθέντα), η οποία παραλείπεται «ποιητικῆ ἀδεία» ως αυτονόητη. Στην περίπτωση αυτή θα μεταφράζαμε: «Το ναό του Δημητρίου που ιδρύθηκε στα χρόνια του Λέοντα βλέπεις ανανεωμένο μετά από πυρκαγιά» ἢ (χωρίς μετοχή) «Το ναό του Δημητρίου, των χρόνων του Λέοντα, βλέπεις ανανεωμένο μετά από πυρκαγιά».

Εἰδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται τη διαδοχή του χρόνου οι συγγραφείς

21. *Χιαζομένον τοῦ ῥήματος* σημειώνει ο Ευσέβιος· *τὸ δὲ τοιοῦτον κελίασαι* παρατηρεῖ ο Σχολιαστής του Σοφοκλή· *χιάζεται ὁ στίχος* επισημαίνει ο Σχολιαστής του Ευριπίδη. Σχετικά βλ. Liddell - Scott - Κωνσταντινίδης, *Λεξικόν*, λ. *χιάζω*).

22. Ὁ.π. και λ. *χιασμός*.

της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Χαρακτηριστική είναι η ερμηνεία που δίδει ο Σμπλίκιος σε σχόλιό του στον Αριστοτέλη, όπου εξηγεί την αλληλουχία τριών διαφορετικών καταστάσεων ενός και του αυτού αντικειμένου. Διασαφηνίζει την παρατηρούμενη σε αρχαία κείμενα συντακτική δομή ανάμεσα στο «πρότερον», το «ύστερον» και μια ενδιάμεση στιγμιαία κατάσταση, που στη δική μας περίπτωση μπορεί να θεωρηθεί η στιγμή της πυρκαγιάς. Το σχετικό απόσπασμα, που χρονολογείται γύρω στο 500, έχει ως εξής²³: *Ἡ δὲ ἀπόδειξις, ...ὡς ἐπὶ τῶν χρόνων συμβήσεται... τοιαύτη τίς ἐστί. Λαμβάνει τὸ Δ ἀντὶ τοῦ πράγματος καὶ χρόνους δύο, πρότερον μὲν τὸ Α, ὕστερον δὲ τὸ Β διηρημένους ἀπ' ἀλλήλων κατὰ τὸ Γ καὶ ὑποτίθεται τὸ Δ...*

Χαρακτηρίζοντας λοιπόν τα τέσσερα ημισίχια του επίμαχου επιγράμματος με Α, Β, Γ και Δ, γίνεται κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιήσει ο στιχουργός το χρόνο στη σύνταξη του κειμένου χωρίς την ανάγκη βοηθητικού ρήματος τοποθετώντας δηλαδή πρώτο στη σειρά το πρότερον (*ἐπὶ χρόνων Λέοντος*), δεύτερο το ὕστερον (*ἡβῶντα βλέπεις*), τρίτο την ενδιάμεση κατάσταση (*καυθέντα τὸ πρὶν*) και τέταρτο το αντικείμενο (*τὸν ναὸν Δημητρίου*), όπως ακριβώς προτείνεται από τον Σμπλίκιο.

Η απουσία συνοδευτικού τίτλου ή άλλου χαρακτηριστικού γνωρίσματος από την επιγραφή αποτελεί ισχυρό στοιχείο για τη συσχέτιση του Λέοντα με κάποιο εξέχον ιστορικό πρόσωπο που ήταν γνωστό σε όλους μόνο με το όνομά του. Εάν πράγματι ισχύει το παραπάνω ποιητικό σχήμα, με αναφορά σε τρεις διαφορετικούς χρόνους, τότε το αναφερόμενο όνομα θα μπορούσε να συνδεθεί με τον Λέοντα Α', τον αυτοκράτορα που έφερε σε πέρας ποικίλα οικοδομικά προγράμματα κατά τη διάρκεια της βασιλείας του στο διάστημα 457-474.

Δεν αποκλείεται όμως το αταύτιστο πρόσωπο να μην είναι αυτοκράτορας αλλά ένας θρησκευτικός ηγέτης, γνωστός στους χριστιανούς μόνο με το όνομά του, δηλαδή ένας ιεράρχης που δεν είχε την ανάγκη συνοδευτικού τίτλου, όπως στην περίπτωση ενός πάπα, του κατέχοντος την πρωτοκαθεδρία της εκκλησιαστικής εξουσίας. Η άποψη αυτή ενισχύεται από την παρουσία

των δύο κληρικών μέσα σε μετάλλια, δεξιά και αριστερά του αγίου Δημητρίου, ακριβώς πάνω από την επιγραφή. Με τον τρόπο αυτό οι δύο εικονιζόμενοι κτήτορες, ο ανώνυμος επίσκοπος και ο λευκοφορεμένος διάκονος, δήλωναν με τον καλύτερο τρόπο την ιστορική εξάρτηση του προσκυνηματικού ναού της Θεσσαλονίκης από την εκκλησία της Ρώμης²⁴.

Ο μόνος πάπας που έφερε το όνομα Λέων έως την εποχή της ανακαίνισης του Αγίου Δημητρίου ήταν ο επονομαζόμενος Μέγας Λέων (440-461). Σε περίπτωση λοιπόν που ο αναφερόμενος Λέων της επιγραφής είναι ο ομώνυμος πάπας, τότε η πρώτη φάση της πεντάκλιτης βασιλικής θα μπορούσε να χρονολογηθεί γύρω στα μέσα του 5ου αιώνα. Λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη τη Σύνοδο της Χαλκηδόνας, το όλο θέμα της ανίδρυσης θα μπορούσε να συνδεθεί με τον ανταγωνισμό που άρχισε αμέσως μετά τη Σύνοδο (451), ανάμεσα στην Εκκλησία της Ρώμης και την Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο, εάν θέλουμε να ορίσουμε μια συνεπέστερη με τα παραπάνω χρονική περίοδο, είμαστε υποχρεωμένοι να επεκταθούμε στα τριάντα πέντε περίπου χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στην ανάρρηση του πάπα Λέοντα, το 440, και στο θάνατο του ομώνυμου αυτοκράτορα, το έτος 474, καλύπτοντας έτσι τις δύο εναλλακτικές προτάσεις ταύτισης.

Η θέση και το περιεχόμενο της παράστασης με τα τρία μετάλλια θα πρέπει να καθορίστηκαν από τους δύο εικονιζόμενους κληρικούς, τον ανώνυμο επίσκοπο που πρωτοεμφανίζεται στην παράσταση των ανακαινιστών και ένα διάκονο, ο οποίος ταυτίζεται με το λευκοφορεμένο άνδρα που παριστάνεται ως προστατευόμενος του αγίου Δημητρίου στην πίσω πλευρά του ίδιου πεσσοῦ με την επιγραφή²⁵: *+Πανόλβιαι Χριστοῦ μάρτυς φιλόπολις, φροντίδα τίθη καὶ πολιτῶν καὶ ξένων+*· μια μεγαλόθυμη ευχή που εκφωνείται διά στόματος διακόνου, ο οποίος δεν αποκλείεται να είναι και συντάκτης του «ποιητικού» αυτού κειμένου, καθώς και των δύο έμμετρων επιγραφών που μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα²⁶. Πρόκειται, όπως έχει ήδη υποστηριχθεί, *περὶ τοῦ ἁγίου ἐκείνου ἀνδρός...* που, σύμφωνα με τον ανώνυμο συγγραφέα των Θαυμάτων, έλαβε προσωπικό μήνυμα από τον άγιο

23. *Commentaria in Aristotelem Graeca* 10 (έκδ. H. Diels), Βερολίνο 1895, σ. 1295.

24. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στο λίγο μεταγενέστερο ψηφιδωτό με τους τέσσερις κληρικούς: G. Velenis, Ταυτίσεις προσώπων σε ψηφιδωτά του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, *XXe CIEB, Pré-Actes, III. Communications libres*, Παρίσι 2001, σ. 308. Φωτογραφίες του ψηφιδω-

τού βλ. Σωτηρίου, *Βασιλική Αγ. Δημητρίου* (υποσημ. 6), πίν. 69, 70.

25. Για τη σχέση του εικονιζόμενου με τους ανακαινιστές της παράπλευρης επιφάνειας, βλ. Θ. Παπαζώτος, Τό ψηφιδωτό τῶν κητόρων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 373.

26. Μπακιρτζής, *Θαύματα* (υποσημ. 17), όπου προτείνεται εὔστο-

Δημήτριο να μην ανησυχεί για την καταστροφή του ναού και ότι με τη βοήθεια του Θεού θα τον ξανάβλεπε, σε σύντομο χρονικό διάστημα, ...*ὡσπερ καὶ τὸ πρότερον παιδρὸν ...καὶ τῆς προτέρας ἡξιωμένον εὐωχίας*²⁷.

Η παρουσία των δύο κληρικών στην ένθετη παράσταση των μεταλλίων προβληματίσε τους ερευνητές, επειδή τα ίδια πρόσωπα εμφανίζονται και σε άλλους ψηφιδωτούς πίνακες του ίδιου κτιρίου²⁸. Ειδικά ο διάκονος παριστάνεται και τρίτη φορά, αλλά με την ιδιότητα του πρεσβυτέρου, στην παράσταση των τεσσάρων κληρικών, δυτικά του κιβωρίου, στο βόρειο τμήμα του τοίχου που χωρίζει το νάρθηκα από τον κυρίως ναό. Το γεγονός της επανάληψης έχει ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία του μνημείου και δεν μπορεί να νοηθεί παρά μόνο μέσα από το θεσμό της συμμετοχής του κάθε εικονιζομένου σε ισάριθμες χορηγίες.

Η πρώτη συμμετοχή στο έργο της ανακαίνισης δηλώνεται στην περιοχή του ιερού Βήματος και σχετίζεται προφανώς με τις οικοδομικές εργασίες της βασιλικής, όπως προκύπτει από το περιεχόμενο της αντίστοιχης επιγραφής (*κτίστας... δόμου...*). Η τρίτη χορηγία, στην οποία ο άλλοτε διάκονος συμμετείχε ως ιερέας, μπορεί να συνδεθεί με το εξαγωνικό κιβώριο. Η άποψη αυτή ενισχύεται από την ιδιαίτερη θέση που κατέλαβε το ένθετο ψηφιδωτό των τεσσάρων κληρικών με θέα προς τον «τάφο» του μάρτυρα. Πρόκειται για μία κατ' οικονομίαν χωροθέτηση της παράστασης, χάριν της οποίας αλλοιώθηκε η συμμετρία της ορθομαρμάρωσης και η συνθετική καθαρότητα του διακόσμου. Καθώς φαίνεται, η θέση εκείνη θεωρήθηκε ως προσφορότερη έναντι άλλων δυνατών περιπτώσεων. Θα μπορούσε για παράδειγμα να είχε επιλεγεί ο πλησιέστερος προς το κιβώριο πεσσός της βόρειας κιονοστοιχίας ή κάποιο τμήμα της ορθομαρμάρωσης ψηλότερα από τα τόξα. Ωστόσο, οι εναλλακτικές αυτές λύσεις αποκλείστηκαν, συνειδητά κατά τη γνώμη μου, και επιλέχθηκε η πλέον ανώδυνη και διακριτική θέση, εντός του κυρίως ναού, όπως έγινε πολύ αργότερα με την ένταξη του τάφου του Λουκά Σπαντούνη²⁹.

Πολύ πιο πετυχημένη αισθητικά ήταν η θέση που αποφασίστηκε για τη δήλωση της ενδιάμεσης χορηγίας, πίσω από το κιβώριο και πάνω ακριβώς στον άξονα του κυρίως ναού. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι και η παράσταση αυτή έχει κάποια σχέση με τον «τάφο» του μάρτυρα, διαφορετικά δεν θα μπορούσε να ερμηνευθεί η παρουσία της σε τόσο κοντινή απόσταση από το κιβώριο, καθώς και η ένθεσή της σε μια προϋπάρχουσα ζώνη ψηφιδωτών μέσα σε ένα ήδη ολοκληρωμένο εικονογραφικό σύνολο. Η συνοπτική αυτή παράσταση θα μπορούσε να συνδεθεί με την ανανέωση του κιβωρίου, ενώ εκείνη των τεσσάρων κληρικών με την ολοκλήρωση του διακόσμου, τον εξοπλισμό ή, ακόμη, με το περιεχόμενο του ταφικού μνημείου. Το ενδιαφέρον στις δύο χορηγίες του κιβωρίου είναι ότι τα εικονιζόμενα πρόσωπα απαρτίζουν ομάδες αποκλειστικά κληρικών, γεγονός που οδηγεί στη σκέψη μήπως τυχόν η φροντίδα της κατοικίας του μάρτυρα αφορούσε, τμής ένεκεν, τους κληρικούς που είχαν άμεση σχέση με την εκκλησιαστική ιεραρχία επί του ναού και ειδικότερα με τον κατεξοχήν χώρο του μάρτυρα.

Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί εύλογα ότι στην επιγραφή με τα τρία μετάλλια δεν γίνεται αναφορά σε κιβώριο αλλά σε ναό του Αγίου Δημητρίου και να αναζητήσει διαφορετικού είδους χορηγία, σχετική με μια οικοδομική φάση στα υπερώα, έναν εξωραϊσμό στο βόρειο τμήμα της βασιλικής ή κάποιο άλλο έργο εκεί κοντά, ενόσω ζούσε ο εικονιζόμενος επίσκοπος. Οι πιθανότητες όμως προς την κατεύθυνση αυτή είναι ελάχιστες και οι ενδείξεις σχεδόν ανύπαρκτες. Προφανώς μέσα σε ένα συνολικό πρόγραμμα ανανέωσης της βασιλικής θα πρέπει να είχαν γίνει οι σχετικές προβλέψεις για την ολοκλήρωσή της. Εκείνο που θα μπορούσε να αποτελέσει αυτοτελές έργο διακριτών κτητόρων ήταν το κιβώριο, ο οίκος του μάρτυρα, ο οποίος συνιστούσε ένα μικρό ναό μέσα σε έναν μεγαλύτερο, όπως συμβαίνει δύο ακόμη φορές στην ίδια βασιλική με τους δύο ναΐσκους που εγγράφονται στα περύγια του εγκάρσιου κλίτους και έναν τρίτο στην κρύπτη³⁰. Εξάλλου, το

χα η σχετική ταύτιση. Οι δύο έμμετρες επιγραφές είναι γραμμένες σε ιαμβικό τρίμετρο και όχι σε (απλό) δωδεκασύλλαβο στίχο, όπως συμπληρώνει στη δεύτερη δημοσίευσή του ο Spieser, *Inventaires* (1979), σ. 334, αριθ. 6 και 7. Για τη σχέση των δύο ποιητικών σχημάτων, την οποία οφείλουμε να επισημαίνουμε για λόγους μεθοδολογικής προσέγγισης, βλ. Α. Κομίνης, *Τό βυζαντινόν ἱερόν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματικοί*, Αθήνα 1966, σ. 51-73. Ο στιχουργός της επιγραφής των τριών μεταλλίων εκλαμβάνει το δίχρονο άλφα της λέξης *ναός* ως βραχύ. Το ίδιο συμβαίνει και στη λέξη *πανενδόξου* του άλλου επιγράμματος.

27. Spieser, *Inventaires* (1973), σ. 196-197, 227. Η ταύτιση του εικονιζόμενου διακόνου με τον αναφερόμενο στο σχετικό θαύμα οφείλεται στον Ο. Tafrafi, άποψη που δέχθηκαν οι Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Βασιλική Αγ. Δημητρίου* (υποσημ. 6), σ. 197 και έχει γίνει γενικώς αποδεκτή.

28. J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle*, Παρίσι 1984, σ. 198-199.

29. Χ. Μπούρας, *Τό ἐπιτύμβιο τοῦ Λουκά Σπαντούνη στή βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ΕΕΠΣΑΠΘ ΣΤ'* (1973), σ. 5.

30. Σωτηρίου, *Βασιλική Αγ. Δημητρίου* (υποσημ. 6), σ. 127-128. Μέντζος, *Ο ναός του Αγ. Δημητρίου, ό.π.* (υποσημ. 11), σ. 222-223.

ίδιο το κιβώριο, τόσο από άποψη τύπου όσο και ως προς το περιεχόμενό του, δεν είναι παρά ένας μικρός περικεντρός ναός: ο οίκος του μάρτυρα μέσα στον οίκο του Θεού³¹. Ένα είδος συνύπαρξης του μέρους και του όλου, που έρχεται σε παράλληλη συμφωνία με τις χρι-

στιανικές αντιλήψεις περί ναού, όπως αυτές εκφράστηκαν στους λόγους των Πατέρων της Εκκλησίας: *ναός δέ ἐστὶν ὁ μὲν μέγας, ὡς ἡ ἐκκλησία, ὁ δὲ μικρός, ὡς ὁ ἄνθρωπος, καὶ ἕκαστος ἡμῶν ναός ἐστι, καὶ κοινῇ πάντες καὶ ὡς ἐν σώματι Χριστοῦ οἰκεῖ...*³².

Georgios Velenis

THOUGHTS ON TWO MOSAIC INSCRIPTIONS IN ST DEMETRIOS AT THESSALONIKI

Two metrical inscriptions from the group of seventh-century mosaics are re-examined. These are the four-line inscription (A) that accompanies the representation of the donors on the south pier of the sanctuary (Figs 1-2), and the problematical inscription (B) of the small north colonnade (Fig. 3), in which mention is made of a renovation made after a fire.

Inscription A. The presence of the dative case in the last word of the third line (CΤΟΛΩ) is noted and the following transcription is proposed:

+ Κτίστας θεωρεῖς τοῦ πανενδόξου δόμου ἐκεῖθεν ἔνθεν μάρτυρος Δημητρίου / τοῦ βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλῳ μετατρέποντος κ(αὶ) πόλιν λυτρομένου +

(= You see the renovators of the most glorious church from one part and the other of the martyr Demetrios who turned the wild storm against the fleet of the barbarians and liberated the city.)

From this new reading it emerges that the specific text is linked exclusively with that miracle which is described in the Second Book of Miracles and concerns the siege of Thessaloniki from the seaward side, which took place *circa* 614.

Inscription B. The generally accepted transcription is adopted:

+ Ἐπὶ χρόνων Λέοντος ἠβῶντα βλέπεις / καυθέντα τὸ πρὶν τὸν ναὸν Δημητρίου.

The lack of synchronism between the prepositional definition of time *ἐπὶ χρόνων* (= in the time of), which is usually

used with the nuance of past time, and the present tense of the verb *βλέπεις* (you see), is discussed. Because of this difficulty, it is suggested that perhaps this is a peculiar epigram which is read as a chiasmus, taking into account however an implied participle which is omitted by poetic licence. Furthermore, a succession of three different times (past – momentary situation – present) could be assumed, that is in the way that Simplicius perceives the phenomenon of change an object undergoes in passing from one state to another. On the basis of this approach, the following interpretation is given: “The church of Demetrios which was built in the time of Leon you see now renovated after a fire”. In this case, we propose the identification of the person mentioned as the Emperor Leon I or as Pope Leo the Great, which is considered more likely.

The article concludes with some thoughts on the word *ναός*, which could mean both the basilica and the church-shaped ciborium (church within a church). In this way an answer is given to the question associated with the repetition of the portraits of the bishop and the deacon in two different places in the same building. Thus, the representation on the south pier of the bema denotes the first sponsorship and concerns the renovation of the basilica as a whole, while that on the small north colonnade attests the next sponsorship, the renovation of the church-shaped ciborium, which was made with the care of the same two clerics.

31. Σχετικά με το διαφορετικό περιεχόμενο που έδιδαν οι συγγραφείς, κυρίως της παλαιοχριστιανικής περιόδου στη λέξη *ναός* βλ. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Οξφόρδη 2000, σ. 897, λ. *ναός* (*νεώς*).

32. Για τα δύο αυτά αποσπάσματα, καθώς και για άλλα παράλληλα, όπου με τη λέξη *ναός* νοείται τόσο το μέρος όσο και το όλο στο οποίο ανήκει, βλ. Lampe, *ό.π.*, ΠΒ. Για τη χρήση της λέξης σε ομοιώματα ναών βλ. *Μέγα Λεξικόν Δημητράκου* Θ', 1964, σ. 4841.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

Εικ. 1 και 2: Ch. Diehl, *Histoire de l'empire byzantine*, Παρίσι 1919 (φωτ. M. le Tourneau).

Εικ. 3: A. Xyngopoulos, *The Mosaics of the Church of St. Demetrios at Thessaloniki*, Θεσσαλονίκη 1969, πίν. 31.

Εικ. 4: Y. Constantinidis, *Thessaloniki 1913 + 1919*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 129, πίν. 27 (φωτ. Fr. Boissonnas).